

Վարիչ խմբագիր՝
Յակոբ Պալեան

Օգնական խմբագիր
Սոնիա Քիլեճեան

Ձեռնարկում՝
Studio VIKEN - Paris

Էջադրում՝
Զարեհ Չէօրէքճեանի

Կողքի Լուսանկար՝
Հրաչ Ա. Թոքաթլեան©

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ,
«Շաղկոյեան» կեդրոն
Բ.յարկ
Tel./Fax: 00961 - 1 - 241072
e-mail :
pakin@namag.com

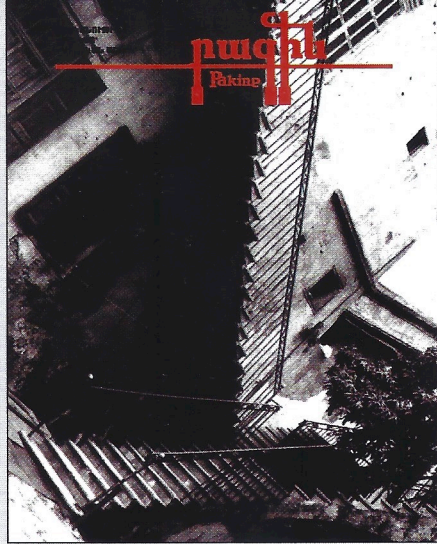
Այս թիւի
հրատարակութեան,
նուիրատութեամբ
կը մասնակցի՝
Պրն. ՄԵԼԲՈՆ
ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Տպագրութիւն՝
Համալգայինի «Վահէ
Սէրեան» տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝
Համալգայինի
Գրատարած,
Շաղկոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռաձայն՝
(01)241263/4
Ֆաքս՝
(01)260329
Փոստարկղ՝
80-1096 Պ.Համուտ

Տարեկան
բաժանորդագին
40 ամ. տոյար + առաքում

E-mail :
imphamaz@inco.com.lb

ԲԱԳԻՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

2004

Խմբագրական

Ունենալ Պատգամ
Յ. Պալեան

Մեր Այդ Կողմերը

Մանտրա ԺԳ
Գրիգոր Պրլտեան

Սէր
Վիոլէթ Գրիգորեան

Կեանքը Ժամանակէն Անդին
Սալբի Քիրքճեան

-Ըսէ՛ Ինձի
-Բ Ա Յ
Սոնիա-Սանան

Երգ Գորիսի Մասին
Ս. Արեան

Յակոբ Օշականէն Երկու անտիպ
Նամակ՝ Կոստան Զարեանին
Վարդան Մատթէոսեան

1 Պատմական Յիշողութիւնը
Եւ Ժամանակակից Գրականութիւնը
Դոկտ. Ռուբինա Փիրումեան 20

1 Միջավայր Եւ Տեսողութիւն
Հրաչ Բալադեան 31

3 Դէպի Համայն Հայութեան
Յաղթանակը
Դոկտ. Հիլտա Գալֆայեան-
Փանոսեան 47

4 «Տպաւորութիւններու Հէնքով»
Յակոբ Մանուկեան 55

7 «Ձայնը»
Յ. Պալեան 59

11 Եւրոպ Բիրեղացման
Ծիրին Վրայ
Մովսէս Ծիրանի 70

12 Ժիրայր Աթարեան
Կեանքի Հեւք Ունեցող Գրող Մը
Յ. Պալեան 74

14 ... 78

16 Նոր Հրատարակութիւններ 80

Հրատարակութիւն Համալգայինի Կեդրոնական Վարչութեան

ԳՈԿՏ. ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Պատմութիւնը շարունակական եւ անվերջանալի երկխօսութիւն է (dialogue) անցեալի եւ ներկայի միջեւ»: Պատմութիւնը տեւաբար ենթակայ է վերագնահատման, վերամեկնաբանման ու վերակառուցման: Ամէն սերունդ, ամէն համայնք կամ ժողովուրդ տարբեր ժամանակահատուածներում հակուած է իր ժամանակի իրողութեան եւ ձգտումների լոյսի տակ դատելու, վերարժեւորելու եւ վերակառուցելու այն ինչ որ անկիւնադարձային նշանակութիւն է ունեցել իր անցեալում: Ժողովուրդների հաւաքական անցեալը եւ մանաւանդ այդ անցեալի նշանակալից երեւոյթները անջնջելի կնիք են յիշողութեան, իսկ այդ յիշողութիւնը՝ պատմական յիշողութիւնը՝ սերնդից սերունդ փոխանցման process-ում տարբեր դրսեւորումներ է գտնում ու տարբեր իմաստներ է ստանում՝ ըստ ժամանակի թելադրանքների: Գրականութիւնը վայրն է այդ դրսեւորումների՝ անհատի եւ իր սոցեալական միջավայրի յարաբերութիւնը եւ այդ յարաբերութիւնը ձեւաւորող յաւերժ փոփոխուող ազդակները արձանագրող, ու պարփակում է իմաստը, որ սինթեզն է, ներկայի քոնտեքստում, անհատի յարաբերութեան կամ dialogue-ի հաւաքական անցեալի հետ:

Պատմական յիշողութիւնը, որի մէջ անդառնալիորէն խորսխուած՝ աղէտը ցեղասպանութեան, վարչակարգի պարտադրանքի տակ գոնէ առեւտրային ընդհատուեց խորհրդային Հայաստանում բայց եւ իր ընդգծուած շարունակականութիւնը գտաւ Սփիւռքում՝ մինչեւ իսկ որպէս կարեւորագոյն բաղադրիչ տարր սփիւռքահայի

գոյութեան իմաստի, մտայնութեան, աշխարհայեացքի եւ ինքնութեան: Նրա հետ հաշուի նստեցին գրողների ու բանաստեղծների սերունդները ու փորձեցին լմբռնել կատարուածը, գտնել աղբիւրը անիմանալի ցաւի, արիւնող վէրքի, անօգնական ցասումի: Սփիւռքի յետ-եղեռնեան գրականութիւնը, այսպէս կամ այնպէս, առնչուում է ցեղասպանութեան հետ: Սփիւռքը արդիւնքն է ցեղասպանութեան:

«Կոտորածի որդիք,
աւերի որդիք,
սփռումի որդիք,
Օ՛ իմ Սփիւռք . . .»
Մէկը կանչում էր ինձ
Երագում:

Ահա Տայանա Տէր-Յովհաննիսեանի բանաստեղծական պատկերը Սփիւռքի, որի իմաստային կիզակէտում՝ ցեղասպանութիւնը: Բայց ցեղասպանութիւնը Սփիւռքի ֆիզիքական գոյութեան սկզբնաղբիւրը չէ միայն: Մի Վերջ է ու Սկիզբ:

Ամերիկահայ գրականութեան ուսումնասիրութեանը նուիրուած իր աշխատութեան մէջ, քանատահայ գրականագէտ Լորն Շիրինեանը գրում է. «1915-ը խորհրդանշիչ է, որի ընդմիջից հայր նանաչում է, տեսնում է ինքն իրեն: Ցեղասպանութիւնից վերապրած լինելով, նա ո՛չ միայն պիտի ինքն իր հանդէպ հաւատք ունենայ, այլ նաեւ պիտի կարողանայ իր գոյութիւնը փաստել ուրիշներին: Սփիւռքահայ գրականութիւնը այս պահանջի արտայայտութիւնն է»: Սփիւռքահայ

գրականություն մէջ ինքնաճանաչման, ինքնագիտակցութեան եւ ազգային ինքնութեան փնտռողական կատարում է յետադարձ հայեացքով ցեղասպանութեան ճանաչումով՝ այդ պատմական աղբիւրը պեղելով: Փիթրը Նաճարեանի Voyages (Ճամբորդութիւններ, 1971) եւ Daughters of Memory (Յուշերի Դուստրեր, 1986) վէպերը, կոտորածներին կատարուած յաճախակի յղումներով, անցեալի ու ներկայի բախման տխուր հետեւանքներն են վկայակոչում: Նկարագրում են ազգային ինքնութեան ու որդեգրած նոր հայրենիքի պարտադրանքների իրարամերձ պայքարի մէջ բռնուած սերունդների տառապանքը: Ցեղասպանութիւնն է սկզբնաղբիւրը, եւ կարեւոր է, թէ դու ընտանիք ես կորցրել անապատում, կամ բոլորովին էլ կապ չունես կոտորածներին, Տայանա Տէր-Յովհաննիսեանը քեզ Տէր Զօրի գաւակ է անուանում:

Թեկուզ եթէ քո մայրը դեռ երեխայ էր Ուստըրում եւ ապահով եւ քո հայրը մի երիտասարդ գիւնուոր՝ Մուրատի լեռներում իսկ դու դեռ մէկ սերունդ յետոյ պիտի ծնուէիր,

Թեկուզ մէկ հատիկ ազգականդ անգամ չանցաւ անապատից՝ տեղահանութիւնից վերապրած լինելու համար: Մենք գաւակներն ենք Տէր Զօրի:

Սփիւռքահայ նոր սերունդների համար կոտորածների ցաւոտ յուշերն ու հայրենակորոյսի գրկանքները փոխանցուած ազգային աւանդութեան մաս են կազմել, եւ թէ սերունդները որքանով են կառչել այդ աւանդութեանը, կախուած է եղել այն իրողութիւնից, թէ նրանք արդեօք սիրել ու պահպանե՞լ են փոխանցուածը, թէ խորշել են ու փորձել են խոյս տալ, ձերբազատուել նրանից: Բոլոր դէպքերում, հակադարձը եղել է առճակատում ցեղասպանութեան հետ՝ գտնելու համար նրա թողած ազդեցութիւնը իրենց անհատի ու հաւաքական հոգեբանութեան վրայ: Բոլոր դէպքերում մեկնակէտը եղեւն է ու անհատի հոգեկան կապը նրա հետ կամ դրժումը այդ կապի: Բոլոր դէպքերում չափանիշը պատմական յիշողութիւնն է՝ հատու՞մ, թէ՛ յարատեւում:

Աղէտի տառապանքը կրած, նրա ծանր, ճնշող ու ճգմող ազդեցութեան տակ գրելու կարողութիւնը կորցրած առաջին սերունդը Սամուէլ Պեքեթի բնութագրած փարատութիւնը ապրեց: («Ոչինչ չկայ արտայայտելու, ուժ չկայ արտայայտելու բայց պարտադրանքը արտայայտելու») Զգաց պահանջը գրելու, տեսածը նկարագրելու, պատմական յիշողութիւնը յաջորդ սերնդին փոխանցելու թէկուզ եթէ գրիչն անկարող է: Այդ երեւոյթը Ալվին Ռոզընֆելդը Ողջակիզման գրականութեան «Ֆենոմենոլոգիան» է կոչում: Աւելի լայն իմաստով, դա երեւութաբանութիւնն է այն բանի ինչը այսօր «ցեղասպանութեան գրականութիւն» ենք կոչում բոլոր լեզուներով, բոլոր ժողովուրդների մօտ: 1920-ական, 30-ականների սփիւռքեան մամուլի էջերը լեցուն են այդ տեսակ գրութիւններով, երբեմն գեղարվեստական միջակ մակարդակով եւ այդու՝ գեղարուեստական դատումի չտոկացող, լացի, արիւնի, կարօտի, ցաւի, ատելութեան ու վրէժի երկեր: Դրանք ապացոյցն են տիրող հոգեբանութեան, զոհի հոգեբանութեան, գրականութիւնն են պոկուած հարազատ հողից բայց պորտալարով դեռեւս հին աշխարհին կապուած: Մինաս Թէօթօլեանը այդ սերունդը սփիւռքեան մտաւոր կեանքի առջինեկ նահատակն է կոչում, «որովհետեւ հաւատացած ըլլալով հանդերձ թէ առաքելութեան մըն է կոչուած՝ հաստատեց նաեւ թէ լպրծուն է հողը, որուն վրայ ակօս կը փոքեր՝ հո՛ւնձք քաղելու յոյսով»:

Ցեղասպանութիւնը վերապրած սերունդը փորձեց արուեստի մէջ վերակենդանացնել այն դժոխքը որ ինքն էր ապրել, փորձեց բնութագրել թուրք մարդասպանին, որպէս աղբիւրը չարիքի: փորձեց բացատրել աղէտը, ջատագովել զինեալ ինքնապաշտպանութիւնը ու խարազանել վախկոտին, կեանքը քարշ տալու սիրոյն անընդունելի յանցանքներ գործողին, փորձեց Աղէտը մեկնաբանել իբրեւ մարդ-Աստուած յարաբերութեան խեղում, նոյնիսկ ժխտեց Աստուծոյ գոյութիւնը, կամ կասկածի տակ դրեց նրա մէկ ու միակ էութիւնը: Յակոբ Օշականը, Արամ Անտոնեանը, Շահան Նաթալին տարբեր ժանրերում ստեղծագործած լաւագոյններից էին: Անապատի որբեր կոչուած յաջորդ սերունդը պայքարեց համակերպուելու օտար երկրների նոր իրավիճա-

կին, որբույթեան ցաւը արտայայտեց, երագներէ շխարհին ապաւինեց, իր դժբախտութեան համար մեղադրեց նախորդ սերնդի մտաւորականութեանը՝ իրեն սուտ արժէքներ փոխանցելու համար, աղէտը դիմագրաւելու զէնքը փոխանցած չլինելու համար: Վազգէն Շուշանեանի, Շահան Շահնուրի, Շաւարշ Նարդուհու եւ Նիկողոս Սարաֆեանի եւ միւս այսպէս կոչուած փարիզի տղոց ստեղծագործութիւնները այդ կեցուածքն են մարմնաւորում: Ուրիշները, ինչպէս Արամ Հայկազ, Համաստեղ, հայրենաբաղձութեան առթած իրենց ճնշող գգացումները՝ վրայականացրած կամ աւելի ճիշդ առասպելականացրած Հին Աշխարհի նկարագրութիւններէ մէջ թաղեցին, (զանց եմ առնում յուշագրութեան ժանրը ամբողջովին):

Յեղասպանութեան գրականութիւն, մի առանձին ժանր ու խմբաւորում (կատեգորիա) մեր գրականութեան մէջ, որի առանձնացումը կատարեց Յակոբ Օշականը առաջին անգամ: Նա փնտռեց գտնելու ճամբան, օրինաչափութիւնների այն կշռոյթը, որով հնարաւոր լինի չափել ու բացատրել Մեծ Եղեռնի հսկայ ազդեցութիւնը գրողի եւ իր գործի վրայ: Շատ յաճախ, թէ՛ իր ստեղծագործական եւ թէ՛ քննադատական գրականութեան մէջ, նա արծարծեց այս իւրայատուկ ժանրի մէջ ստեղծագործելու դժուարութիւնները ինչպէս նաեւ դժուարութիւնը այդ ժանրը գեղագիտական դատումի ենթարկելու: Եւ իրօք, յեղասպանութեան գրականութիւնը յաճախ ժխտում է ընդունուած գրական ձեւ ու մօտեցում, բայց եւ այնպէս, ինքը գոյութիւն ունի ձեւի ու լեզուի մէջ, ձեւի ու լեզուի կալուածին է պատկանում՝ չափ յաճախ այդ ձեւն ու լեզուն յեղաշրջելով, «յեղափոխականացնելով», թալուները ջնջելով: Ընդունուած հինը, աւանդականը ժխտելով, անսովոր արտայայտութիւններով, գրականութեան մէջ հին օրինաչափերը չրջելով, յեղասպանութեան գրականութիւնը դառնում է ընդվզում, աղաղակ՝ հայու ճակատագրի դէմ, բողոք աշխարհի անտարբերութեան դէմ: Ես պիտի այս երեւոյթը եւս յեղասպանութեան գրականութեան մէկ յատկանիշը համարէի:

Յակոբ Օշականը իր բողոքն է ուղղում ընդդէմ իր նախորդների. «Սահմանադրութիւն

ստեղծող սերունդը չէր կտակած մեզի պատգամներ այս կարգի անգետեղելի արարքներով իմաց ու համար: Այս է պատճառը, որ մեր նոր աղէտը մեր հոգիին ալ կործանումը ընէ կարելի, իրողութիւն, որ անիմաստ է մեր պապերուն անսասան հաւատքին բաղդատած: Ու երբ մեր պատմիչներուն մօտ ոն է ու բարեխառնութիւն՝ այդ աղէտը, մեր նոր գրողներուն մօտ թեմա է գրական ընդլայնումի, վասնզի մեր գրողները չեն ապրած գայն»: Օշականը նախորդ սերնդից ակնկալում էր յաջորդներին փոխանցել աղէտը ըմբռնելու ու բացատրելու աւանդութիւն, որպէսզի վերապրումը հնարաւոր դառնայ ու կեանքը շարունակուի, այսինքն՝ պատմական յիշողութիւնը իր շարունակական գրեւորումը գտնի առանց ցնցումների:

Զօրաւոր ժխտում, ուրացում է նպատակադրում Շահան Շահնուրի Սուրէնը, երբ «Նարեկ»ը անուանում է «ամենագէշ, գգուելի, ամենապիտալ, վատառողջ, եւ ամենէն աւելի անբարոյական գիրքը», «ամենամեծ թշնամին հայութեան», այն որ թունաւորեց ամբողջ ազգը: Շահնուրի գայթակղեցուցիչ հակադրումը սկսում է հենց առաջին նախադասութիւնից, վէպի հերոսի՝ Պետրոսի կամ Փրեռի բնութագրումով. «Հասունցած տղայ մըն էր սակայն. ապացոյց որ չկրցաւ բոց ու Աստուած բառերուն սահմանում մը տալ»: Շահնուրի գործերում յաճախակի երեւոյթներ են այս տեսակ ընդվզում՝ սրբապղծութեամբ արտայայտուած:

Վահէ Օշականն էլ նոյն նպատակադրութեամբ, խախտում է աւանդութիւնը, անցնում է թալուների սահմանը եւ իր խնդրայարոյց արտայայտչական ձեւակերպումով սփիւռքահայ մարդու անկման «Ահագանգ»ն է հնչեցնում: Աղէտի բացած հսկայական վիհն է տեսնում, որ հատումն է պատմական յիշողութեան: Ու փորձում է ճամբաներ գտնել, աւանդական կոչուած անձեռնմխելի սեպուած «միթ»երը քանդել, նորը կառուցել, զօրաշարժի մէջ դնել ազգային ներուժը, պայքարի մղել նոր սերունդը՝ որպէսզի պատմութիւնը շարունակուի՝ հայը գոյատեւի: Եւ անտարբեր դարձած ամերիկահայ հասարակութեան ու ընթերցողին յանկարծակի բերելու համար սրբապղծութեան մի տեսարան է սար-

քում եկեղեցում: Վահէ Օշականը փորձում է պատմական յիշողութիւնը վերակենդանացնել՝ անգիտակիցից գիտակցուած իմացութիւն տեղափոխել: Այդ յեղաշրջումը կարող է կատարուել լեզուի ու գրականութեան մէջ, ինչպէս՝ «Ահագանգ», «Օծում», բայց նաեւ արտաքին մի դէպք՝ իրական, ցնցիչ, ատակ է մոռացութեան մոխիրները ցրել ու թաքնուած կայծը բոցավառել, պատմական յիշողութեան կտրուած թելը նորոգել: Վահէ Օշականի «Թելեֆոնը» (1988) պատմուածքը հենց այդ դերն է կատարում: Դէպքը՝ Լիզպոնի հինգի ինքնասպանական արարքն է, թրքական դեսպանատան պայթեցումը:

Որոշ գրաքննադատներ ու աղէտի գրականութեան կարուածում տուայտող հեղինակներ գրականութիւն եւ աղէտ իմաստներն անգամ տեսնում են իբրեւ իրար հակասող իրարամերժ յղացքներ ու աղէտից գրականութիւն ստեղծելու փորձը նոյնիսկ անբարոյ համարում: «Բանաստեղծութիւնը անկարելի է Աշուիթից յետոյ», յայտարարում է Փոլ Սելանը: Իսկ ըստ Միքայէլ Վիշոգրոզի, «Արուեստը մեղմացնում է տառապանքի խայթը, ուրեմն աղէտից արուեստ չպիտի ստեղծել... որեւէ նիգ աղէտը գեղարուեստականացնելու կը նսեմացնի այն, ուրեմն ստեղծուածը անպայման վատորակ կլինի»: Էյի Վիզելի կարծիքով, Ողջակիզման գրականութիւնը անարգանք է Դէպքին ուղղուած. «Աշուիթը ժխտում է վեպը... վիպելու փորձն անգամ հայհոյութիւն է»:

Գրիգոր Պըլտեանը գրում է. «Աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթուածին»: Նրա համար բանալին ժխտումն է, ընդվզումն ու բացասութիւնը: Նա պահում է լեզուն, բռնելը, բայց նոյն ժամանակ ըմբոստանում նրանց դէմ: Նախաեղենեան յղացքներն ու իմաստները չընկնում է բացասական նախածանցով, ինչպէս քերթուած հակաքերթուած, լեզու-հակալեզու, իմաստ-հակաիմաստ: «Վայրեր» բանաստեղծութիւնների հաւաքածոյի մէջ, ուր յաճախ գործածուած են այս նախածանցները, Պըլտեանը հակահիւթի մասին է խօսում: Եթէ «աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթուածին», ուրեմն յետ-ցեղասպանութիւն միջավայրում հնարաւոր է միայն հակա-

քերթուածը: Յատկանշական է, որ անցքը իմաստից անիմաստ չէ այլ հակաիմաստ, լեզուից պապանծում կամ լռութիւն չէ, այլ հակալեզու: Հեղինակը նպատակ չունի լեզուի ու իմաստի ոլորտից դուրս գալու, բայց բացասում է այն. «Բայց եմք լեզուին մէջ հակալեզուին»: Նիկողոս Սարաֆեանի գրական վերլուծումը կատարելիս, Պըլտեանը փորձում է «վախճան» իմաստը կամ հասկացողութիւնը պեղել՝ «վախճանի ընկալումի աւանդականութիւնը», որ ցեղասպանութեան վախճանաբանութիւնն է (eschatology), «վախճանը, որ աղէտն է ստեղծեր»: Վախճանի հետ յարաբերելով, Պըլտեանը փորձում է նոր ճամբաներով վերապրումը կարելի դարձնել գրականութեան մէջ:

Ցեղասպանութեամբ հատուեց աւանդութիւնը սփիւռքեան գրականութեան: Պատմական յիշողութիւնը սակայն իր արտացոլքը գտաւ Սփիւռքում հասակ նետող նոր մտաւորականի ստեղծած գրականութեան մէջ՝ պատում, բանաստեղծութիւն, ինքնակենսագրութիւն, ծնողից մնացած յուշերի վիպականացում, առանց արտայայտչական միջոցը լեզուն խնդրոյ առարկայ դարձնելու: Այդ գրականութեան մէջ կայ Աղէտի տարածութիւն՝ վայրի ու ժամանակի, կայ ազդեցութիւնն ուրեմն ժամանակի ու միջավայրի: Զգալի է առկայութիւնը գրելու, ստեղծագործելու խթան հանդիսացող տարբեր մղումների, ինչպէս՝ յանկարծակի յայտնագործւած անցեալ՝ Աղէտը պարփակող, ընտանիքում պահուած գաղտնիք, որի յանկարծական բացայայտումը երկրորդ կամ երրորդ սերնդի կողմից հոգեկան ու զգացական ցնցում է պատճառում, բայց միեւնոյն ժամանակ բացայայտում է սկզբնաղբիւրը անորոշ ցաւի, տիրութեան, պատճառը՝ անսովոր վարուեցողութեան: Փիթըր Պալաքեանի ինքնակենսագրական վէպը Black Dog of Fate (Ճակատագրի Սեւ Շունը, 1998) օրինակներից է այս ժանրի, ուր միախառնուած են անձնական յայտնագործութիւն, յիշատակներ ու պատմական փաստարկումներ: Ու այդ յիշատակները, մի ամբողջ ժողովրդի տառապանքն ու մահը կցկտուր. պատկերներով, երազի ու արթնութեան տեսիլներով, ներկայի ամենօրեայ կեանքի տեսարանների հետ միախառնուած, ճնշում են առօրեայի վրայ, նրա ստեղծագործական մտքի վրայ: Պալաքեանի Sad Days of Light

(Լոյսի Տխուր Օրեր, 1983) բանաստեղծություններն չարքում առկայ է շփոթը անցեալի ու ներկայի պատկերների եւ նոյն շփոթը բանաստեղծի մտքում, երբ աշխարհը մեծ-մօր աչքերով է դիտւում:

Ընտանիքում պահուած անցեալի մէկ գաղտնիքի անսպասելի յայտնագործման արդիւնք է Վիքի Սմիթ Ֆասթոնի Victoria's Secret: A Conspiracy of Silence (Վիքթորիայի Գաղտնիքը, Լոուիսիանա Դաւադրութիւն, 2001) վիպային ճամբորդութիւնը դէպի անցեալի խորքերը, դէպի արմատներ: Եւ այդ ճանապարհին բացուում են տեսարանները արհաւիրքի, վէպը դառնում է յիշողութեան վկայակոչ:

Three Apples Fell from Heaven (Երեք Խնձոր Ընկան Երկնքից, 2001) Միշելին Ահարոնեան Մալքոմի ճիգը վերականգնելու պատմական յիշողութիւնը, որ խախտուել էր իր մօր լուծեամբ: Իրականութիւնը թաքցուած էր, պէտք էր յայտնագործուէր եւ երեւակայական ու բարդ կառուցով հրամցուէր աշխարհին:

Պահուած գաղտնիքը կցկտուր յիշատակների ճամբով կամ կեանքի վերջին օրերին կատարուած խոստովանութիւնների հետ պատմում է սարսափազգու յուշերի այն հսկայ բեռի մասին, որ ծանրացել էր ծնողների հոգու վրայ եւ նրանց տարօրինակ բնաւորութեան ու անբնական վարմունքի պատճառ էր դառնում: Վիրճինիա Յարութիւնեանի Orphan in the Sands (Ուրբ՝ Աւազների մէջ, 1995) պատմութիւնն է հեղինակի մօր, որ միայն իր կեանքի վերջին օրերին է իր հոգին բացում աղջկայ առջեւ: Պատմութիւնն է նաեւ հեղինակի, որ ամբողջ կեանքում փորձեց հասկանալ մօրը, համակերպուել նրա տարօրինակ, երբեմն վանող կեցութեան հետ, ու մօր մահացու հիւանդութիւնը միայն նրա առջեւ բացեց ցեղասպանութեան սոսկալի աշխարհը, որ փճացրել էր թէ՛ մօր եւ թէ՛ իր կեանքը:

Յակոբ Խաչիկեանը, դեռ պատանի Պոլսում, չատ քիչ բան գիտէր իր ժողովրդի անցեալի մասին: Նրա ծնողներն էլ, Աղէտից վերապրած, չէին խօսել այդ մասին, արհաւիրքից անցած իրենց տառապալից անցեալը չէին կիսել իրենց զաւակների հետ, նախ հոգեբանօրէն նրանց խնայելու, իրենց կրած սոսկալի վէրքը նրանց չփոխանցելու

մտահոգութեամբ, ինչպէս Սփիւռքի այլ համայնքներում ծուարած մեծամասնութիւնը վերապրած սերնդի: Յետոյ կար ի հարկէ քաղաքական պատճառը՝ վախ թուրք իշխանութիւններից: Պատմական յիշողութիւնը ընդհատուած էր թուրքիայում: Բայց հենց պահուած գաղտնիքից խորհրդաւոր կերպով դուրս սարգած բառեր «աքսոր», «էն սեւ օրերին», խթաններ էին Խաչիկեանի համար յայտնագործելու անցեալը ու տառամեակներ յետոյ, Քանատայի ազատութեան մէջ, զրելու իր իսկ ընտանիքի եւ իր ժողովրդի անցեալը յաւերժացնող վիպային շարքը սկսեալ «Թոմաս»ից մինչեւ Eté sans aube (Ամառ՝ Առանց Լուսաբացի, 1991) եւ նոյնը անգլերէնով՝ A Summer Without Dawn (2000): Հայ ժողովրդի ճակատագիրը՝ թրքական սարսափազգու բանտի պատի վրայ խորհրդանշօրէն քանդակուած՝ «Արդարները դատապարտուած են իրենց ցեղի, լեզուի ու հաւատքի պատճառով, եւ այստեղ իրենց մահուան են սպասում»:

Տէլիտ Խերդեանը որքան պիտի ցանկանար Ուխտանալի ազատ միջավայրում ամբողջ հոգով ու սրտով վայելել կեանքը, մոռանալ Ատանան որտեղից հայրն էր աքսորի ճամբան բռնել, Աֆիոն Գարահիսարը, ուր մայրն էր իր տխուր մանկութիւնը անց կացրել: Բայց ի՞նչ է անունը այդ սուր ցաւի որ ճնշում է նրա հոգին:

«Ինչո՞ւ եմ սպասել մինչեւ քո մահը հասկանալու համար այն հողը որին դառնում էիր Հայաստանն էր, ներկած ցանկապատի գոյնը յարգանքիդ հաւաստիքն էր Ատանային, քո գանգատները իմ գանգատների վրայ բարդուած հայրենիքիդ կարօտից էր բխում իմ անգլերէնով աւելի շեշտուած»:

Մէկ այլ բանաստեղծութեան մէջ Խերդեանը խօսում է հօր տուն բերած հոտի ու նայուածքի մասին, որ միշտ տարբեր էր երբ նա Ռասինի հայկական սրճարանից էր վերադառնում:

«Տարիներ յետոյ, Քալիֆորնիայի մեր հայ գրողի, Ֆրեդնոյի սրնարաններն այցելող այդ փոքրիկ թերթավաճառի,

մնայլ ու տխուր բայց եւ անուշ
պատմութիւնները կարդալով,
վերջապէս հասկացայ, որ այդ
սրնարաններում ծուարած մնում էր
տառապանքն ու փշրուած յոյսը իմ
որբացած ժողովրդի»:
(Քալիֆորնիայի հայ գրողը Ուիլիամ Սարոյ-
եանն է ի հարկէ:)

Վէրքերը չեն սպիանում: Որպէս մղում ու
խթան գրականութեան, կարեւոր տեղ է գրա-
ւում պահանջը տանջող ցաւը ամոքելու, cathar-
sis-ի հասնելու: Սփիւռքում հասակ նետած, հայ-
րենիքը չտեսած Յակոբ Կարապետի հերոսը հե-
ռու Քանդաս Սիթիում հայրենիքի «հողի
տնքոցն է լսում» եւ իր դալուկ աչքերի մէջ
«կրում է իր տարագիր ժողովրդի ցաւը, կարո-
տը»: Ժերար Շալեանը, Փարիզում, իր պատմա-
գիտական ուսումնասիրութիւնների մէջ անգամ
իր «յիշատակների յիշատակից» հալածուած,
«մանկութեան սեւագգեստ պառաւի յուշերի»
ահաւոր պատկերներն է տեսնում:

Երկրորդ եւ երրորդ սերնդի գրողը կամ բա-
նաստեղծը փորձում է վեր յառնել Աղէտի սու-
գից, կուլ չգնալ նրա առթած զգացական զե-
ղումների յորձանքին: Բայց դա միշտ չէ որ յա-
ջողուում է: Լէոնարտո Ալիշանը երբեք չկարո-
ղացաւ յաղթահարել աղիտալի յիշատակները, որ
իր մեծ մօրն էին եւ իր ճակատագիրը դարձան
ինը տարեկանին: Նրա գրական ամէնէն հզօր
ստեղծագործութիւնները իր մեծ մօր մասին են,
վկայութիւնները նրա չարչարալից կեանքի, որ
երկար հոգեվարք էր իրականում: «Ես փորձեցի
միայն հանդիսատեսը լինել այն տառապանքի,
որ իր գագաթնակետին հասաւ 1978-ին Լոնտո-
նի հիւանդանոցներից մէկի մի սենեակում, ուր
մեծ մայրս իր մահուան անկողնու շուրջ թուրք
ձիւղներ եր տեսնում: Բայց աւաղ, ես հան-
դիսատես չեմ, ես էլ դերակատարներից մէկն
եմ այն թատերգութեան, որ երբեք, երբեք, եր-
բեք իր հաւասարակշռումին չի հասնում»: Ալի-
շանը դեռեւս տուայտում է տառապանքի այդ
աշխարհում, ուր մեծ մայրը տեւական ներկա-
յութիւն է իր երազներում, իր մտածումներում:
Նրա աչքերով է տեսնում հայոց տառապանքը,
ցեղասպանութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս պարագան

է երկրորդ եւ երրորդ սերնդի արուեստագէտնե-
րի: ECCE HOMO կոչած իր մէկ նորագոյն, դեռ
չհրատարակուած բանաստեղծութեան մէջ
գրում է.

«Իմ երագի կենդրոնում
մի քարէ վանք կայ Վանում
Դրսից կղպուած
ներսից ծուխ եւ աղաղակ արտաշնչող,
վանքում փակուած հայեր, մոմի տեղ
միսը վառած:

Մի վանք կայ իմ երագում
մեռած աստուածների ոսկորներից,
մանուկներից ու թութակային աղօթքներից
կառուցուած:

անդադար, ամբողջ գիշեր բոցերի մէջ
բայց երբեք հիմնայատակ չհրկիզուած:
Եւ վանքի մէջ Աստուածածնի արձանն է
այրուում

իմ մեծ-մօր դեմքով, մոմը կաթում է
աչքերից
ու իմ երագի մաշկին է իջնում կաթիլ առ
կաթիլ»:

Մահուան այլանդակ տեսիլների յաճախանքի
տակ կբած, Ալիշանը փորձում է աւրնչուել, հաշ-
տութեան եզր գտնել Աղէտի հետ՝ հոգու անդոր-
րութեան հասնելու համար. «Հոգու անդորրու-
թիւն՝ հայրս մի կարմիր արջուկ բերեց ինձ հա-
մար երբ կոկորդիս գեղձերն էին հանում: Ես
այն կորցրի չգիտեմ եկեղեցում, թե՞ գերեզ-
մանատանը, երբ մեծ մայրս մահացաւ: Նա էլ
խելագար մեռաւ, թուրք ձիւղներ եր տես-
նում հիւանդանոցի իր սենեակում»:

Պօղոս Գիւրեւեանի գրիչը տառապանքի եր-
կունք է ապրում «երբ տամուկ աչքերով ու մա-
նուկի գգայնութեամբ փորձեմ վերապրիլ հա-
գար գրկանքով լեցուն այդ օրերը...»: Բայց դա-
տապարտուած է գրելու, յաւերժութեան յանձ-
նելու պատմութիւնը «գաղթական, տասն ան-
գամ երդիք կորսնցուցած, տասն անգամ օնախը
մարած հայու բեկորներուն»:

Սփիւռքը հայու ինքնութեան ճգնաժամն է
ապրում:

Տալանա Տէր-Յովհաննիսեանը իր երկճիւղ-
ւած ինքնութեան, անցեալի ու ներկայի անհաշտ

պայքարի մէջ է տուայտում.

«Արիւնոտ մի թեւ գտայ գետնում իմ առջեւ:
 «Դու այդ պէտք չունեիր» ձայնն ասաց:
 Անդամահատուած մարմինների ծով տեսայ,
 հորիզոնում կուտակուած:
 «Դու այս ոսկորներին պէտք չունես իրօք»:
 Դրանք ամբողջ հողն էին ծածկել:
 «Դու այդ նահանգներին պէտք չունեիր, չե՞
 ի՞նչ պիտի անես այդ ամէն քարերով»:
 Փշրուած դիակներից մի սար բարձրացաւ:
 «Դու Մասիս սարին պէտք չունեիր, չե՞»:
 Փորձեցի խօսել. լեզու չկար. շունչս սառեց:
 «Դու լեզուին պէտք չունեիր, չե՞»:
 Ես արթնացայ, լուացուեցի, հայելու մէջ
 նայեցի:
 Այնտեղ մի ամերիկացի էր միայն,
 գեղեցիկ հագնուած»:

Պոլսից սերած ու Փարիզ ապրող Հիլտա Գալ-
 Ֆայեանը Սփիւռքի մէջ չի տեսնում այն բաղադ-
 րիչ տարրը որ պիտի կարողանայ պատմական յի-
 շողութեան շարունակականութիւնը ապահովել:
 Եւ այդ յիշողութեան հատման մէջ է տեսնում
 Սփիւռքի կորուստը՝ սերունդների ձուլումը.

«Կարօտներէս դարաւ որ ու իդձերէս
 Զաւակ մը ծնայ
 Անունն օտար դրի
 Քանի կարօտն ինչ է չի գիտեր

Նախնիքներուս վերքերէն ու արիւնէն
 Զաւակ մը ծնայ
 Անունը ցաւ դրի
 Քանի նախնիքն ու է չի նանչնար

.....
 Ախ, զաւակ մը ծնայ
 Որ հաւատքն ինչ է պայքարն ինչ է
 Գոյատեւումն ինչ է չի գիտեր»:

«Սփիւռքը Ադէտն է երկարաձգուած» ասել
 էր Յակոբ Օշականը:

Իրանահայ բանաստեղծ Վարանդը հայ մար-
 դու նկարագրի ու աշխարհընկալման մէջ կարե-
 ւոր ազդեակ է նկատում հայու չլուծուած Դատը,
 հայոց պատմութեան անլոյծ թնճուկը: Յոյսը
 գալիք դարու զարգացումներն են: Կարո՞ղ են

դրանք հայուն արդարութիւն հասուցել՝ Մասի-
 սը տուն բերել.

«.Քեզ սպասել եմ արցունքն աչքիս
 Ու կորուստներիս բեռը շալակած,
 Զի՛ դեռ տուն չեկաւ աստղաբաշ գերիս,
 Իբրեւ անդունդում կապած Արտաւազդ:

Զի՛ եռում է դեռ արիւնն իմ արդար,
 Որ շաղ տուեցի Տէր-Զօրի նամբին,
 Որ անապատը պատեմ վարդով վառ
 Ու շառագունեմ երազիս արփին. . . »:

Ազատ Մաթեանը «Ապրիլ 24, 1996» բանաս-
 տեղծութեան մէջ Եղեռնի հանդիսաւոր ոգեկոչ-
 ման խորհրդաւոր մթնոլորտում հայու պատմա-
 կան յիշողութիւնն է խնկարկում: Ուզում է հա-
 ւատալ, որ ներկայ բազմութեան անյիշողու-
 թիւնը դէմքերի վրայ պիտի առկայժի ցաւոտ յու-
 չը ցեղի անցեալի ու պիտի դրանով ծնուի յոյսը
 ապագայի:

Քանատաբնակ Վրէժ Արմէնը, Միջին Արեւել-
 քի հայեցի շնչով զինուած, նոր սերնդի օտարու-
 մի ու ձուլումի մղձաւանջն է ապրում: Ի՞նչ լե-
 զուով հաղորդակցել, ի՞նչ լեզուով փոխանցել
 հայ հոգին հայերէն չխօսող հայ պատանեկին:
 Կարելի՞ է արդեօք North Andover-ի կամ
 Heyverhill-ի հայ գաղութներին հայ համարել երբ
 հին սերնդի հեռանալով այլեւս նրանց միակ կա-
 պը հայութեան հետ տեղի հայոց եկեղեցու տարե-
 կան ճաշկերոյթն է իր շիշ քապալով փոխան-
 ցած հայկականութեան մէջ սահմանուած:

Պատմական յիշողութիւնը պիտի յարատեւի
 եւ ո՛չ միայն այդ պատմութիւնը ապրող սե-
 րունդների մէջ այլ աշխարհը պիտի իմանայ այդ
 մասին: Մէկ այլ խթան գրելու, ստեղծագործե-
 լու, ընտանիքում մնացած յուշը վիպականաց-
 ման ու գեղարուեստականացման ուժով օժտը-
 ւած պիտի սեփականութիւնը դառնայ աշխար-
 հի: Մի տեսակ խթան, ընդդիմադիր պայքար ցե-
 ղասպանութեան ուրացման դէմ: Պատմագրու-
 թիւն-փաստագրութիւն-վիպագրութիւն. այս
 կառուցն ունեն ֓իթրը Պալաքեանի «Ճակատագ-
 րի Սեւ Շունը», Ստինա Խաչատուրեանի «Եֆ-
 րոնիա»ն, Քարոյ Եղգարեանի Rise the

Euphrates-ը (Բարձրացի՛ր Եփրատ), Մաէ Տէր-տէրեանի Vergeen-ը (Վերժին), Թոմաս Օհանեանի Lines in the Sand-ը (Գծեր Աւազի Վրայ):

Պէյրուժում իր բանաստեղծական առաջին արդէն յաջող քայլերն առած ու Ամերիկա հաստատուած Վեհանոյ թեքեանը իր սերնդի յաղթերգութիւնն է երգում՝ յաղթանակ սուգի ու ողբի վրայ եւ վճռականութիւն՝ անարդարութիւնը սրբագրելու, հայու ազգային իրաւունքների համար պայքարելու:

... «Եւ հայունին եմ
Նկարե՛լ աշպես, երկար մագերով,
Քսանամեայ ապրիլն աչքերու լեցուր
Անցեալի չափ խոր.
Թող անբիծ մնամ Արարատիս պէս,
Ժողովուրդիս պէս պարզ ու սրտաբաց,
Թուր Կայծակի պէս արդա՛ր, անառի՛կ,
Ա՛յս սերունդն եմ ես:
Եւ դեռ սպասուած պատմութիւնն իմ խոր,
Պարոյկ չեմ աշօր՝
Պատասխանն եմ պա՛րզ...»:

Եւ այս բանաստեղծութիւնը պատկանում է «Կապոյտ Ապրիլ» շարքին՝ ի հակադրութիւն Կարմիր Ապրիլին:

Պատմական յիշողութեան պահպանումը Սփիւռքում գոյութեան գրաւական է, ինքնաճանաչման աղբիւր, ազգային ինքնութեան կայացման եւ ամրակայման մի կարեւոր տարր:

Յօդուածիս սկզբում նշեցի, որ պատմական յիշողութիւնը, որի մէջ անդառնալիորէն խորրախուած՝ աղէտը ցեղասպանութեան, վարչակարգի պարտադրանքի տակ գոնէ առերեւոյթ ընդհատուեց Խորհրդային Հայաստանում: Ընդգծում եմ «առերեւոյթ» բառը քանի որ եթէ հայ գրողն ու բանաստեղծը չէին համարձակուում խօսել այդ մասին, սակայն տանը, ընտանիքում ապրում էր յիշողութիւնը, ցեղասպանութիւնից վերապրած պապիկների ու տատիկների բերանով: Վերժինէ Սվազլեանի գործը վկայ: Դաւիթ Մուրատեանը մտաբերում է այդ պատումների երեկոները՝ անփոխարինելիորէն ոգեշունչ: «Ձե, պատմելով այդ երեկոները չես ոգեկոչի: Մի բան կայ, որ բառերի մէջ չի տեղաւորուում:

Ինքդ հօրդ ծնկերին նստած պիտի կլանես այս պատմութիւնները, այս մարդկանց աչքերի փայլն ու տխրութիւնը որսաւ...»: Անմիջական, չմիջնորդուած փոխանցում, որ անմրցելի ուժ ունի, բայց քանի՞ սերունդ կարող է պահել իր ուժը: Դաւիթ Մուրատեանի հերոսը՝ Արսէնը՝ վստահ չէ թէ իր զաւակը երբ մեծանայ պիտի ունենա՞յ այդ յիշողութիւնը երբ «ի բերքին փորձի գտնել ու չկորցնել այս թելը, արծաթե անցմար մի թել, որը ժամանակի մէջ անվերջ բարակում, բայց արի ու տես, որ չի կտրուում երբեք, եթէ ի հարկէ, մատներիդ մէջ ես պահում ու քայլում նրա նանապարհով»:

Յիշողութիւնը փոխանցուել էր անկասկած: Ու երբ 1965-ի Ապրիլ 24-ին Երեւանը ոտքի ելաւ «Մենք չենք մոռացել Մեծ Եղեռնը» ու «Մեր հողէ՛րը... մեր հողէ՛րը» բացազանչեց, իրապէս, ինչպէս Սիրվա Կապուտիկեանն է գրում, «Բանից դուրս եկաւ, որ այո՛, չէին մոռացել: Յիշողութիւնը, ազգի պատմական յիշողութիւնը՝ նիւթուած պապիկների ու տատիկների հառաչանքներից, նրանց աչքերի անվերջ կսկծից, ձայների մէջ ներծծուած արցունքից ու կարօտից, իրենն արել էր»:

«Վերջին եղեռնի դու անվերջ կսկիծ, Այդ ե՛րբ զարթնեցիր իմ երակներում, Վանեցի տատիս կարօտ աչքերի՞ց եկար-փռուեցիր դու իմ աչքերում. Ձգուելով մեր որբ հողերի՞ց արդեօք Ինձ փաթաթուեցիր դու՝ փուշ ու մացառ, Թե Կոմիտասը՝ զմուսուած մորմոր, Մեզ իր հետ բերեց երբ որ տուն դարձաւ. Ինձ բաժի՞ն հանեց բեռիցն իր սուգի Հեք Թեքեանը՝ յոգնած մահերգու Թե տարուբերուող հայոց սփիւռքի Տենդը խաթարեց խաղաղն իմ հոգու...»

1965-ի Ապրիլեան ցոյցը խորհրդահայութեան քաղաքական մտքի զարգացման մի կարեւոր հանգրուանն էր նշում, անկիւնադարձ՝ որից յետոյ ոչինչ նոյնը չէր այլեւս: Պատմական յիշողութիւնը ժայթքումով դուրս էր եկել կաղապարից ու յորձանք դարձել: Պարոյր Սեւակ, Մուշեղ Գալչոյեան, Յովհաննէս Շիրազ, Սիրվա Կապուտիկեան, Հրանդ Մաթեոսեան, Գէորգ Էմին,

Պերճ Զէյթունցեան ասպարէզում էին Եղիշէ Չարենցի, Ակսել Բակունցի, Խաչիկ Դաշտենցի, Գուրգէն Մահարու բացած ճամբան շարունակելու՝ թէկուզ երբ խրուչչովեան մեղմ քաղաքականութիւնը տեղի էր տուել բրեժնեւեան խստութիւններին: 1965-ի սերունդի այլախոհ գրականութիւնը պատրաստեց հողը 1988-ի ազգային շարժման համար:

Այնուամենայնիւ, անցեալի յայտնագործումը եւ առճակատ բախումը Աղէտի իրականութեան հետ գրական մեծ չափանիշներ չեն արձանագրել նոյնիսկ այսօրուայ Հայաստանի ազատ միջոցառում: Կապանքները արձակած գրողն ու բանաստեղծը աւելի չեշտուած կերպով, այլ՝ արգելւած, ասենք բարոյակենցաղային, թեմաների հրապոյրով է տարուած: Դեռեւս որոշ չափով առկայ է այն մտայնութիւնը, թէ Եղեռնը Սփիւռքի հարցն է, նրա ցաւը, ու նրա՝ գրական milieu-ն, ու նրա ներշնչանքը կարող է լինել: Դեռեւս որոշ չափով առկայ է այն թունաւոր մտայնութիւնը, որ խորհրդային ու թրքական քաղաքականութիւնը ներարկեց մեր մէջ, թէ Մեծ Եղեռնի մասին գրելն ու խօսելը մագոխիզմ է: Խորհրդային քաղաքացին միշտ դէպի ապագայ պիտի նայի, ի՞նչ օգուտ կայ անցեալը փորփրելու մէջ: Այդ մտայնութեան տարածումը մի յաւելեալ գործօն դարձաւ Սփիւռքն ու հայրենիքը իրարից հեռացնելու:

Բայց փոխուում է ամէն ինչ: Չի կարող չփոխւել: Այդ մտայնութիւնը Հայաստանում արդէն կորցնում է իր հիմքը, արդէն երբեք էլ այդքան խորը չի արմատաւորուել հայաստանեան մտաւորականութեան մէջ, ազգային ընտրանիի մէջ, որ տարել է ու տանում է ազգային գաղափարաբանութեան երէկուայ խաչը, այսօրուայ դրօշը, որի վրայ քանդակուած՝ հայոց պահանջատիրութիւնը: Ու լսուում են ձայները երիտասարդ ու թարմ, Ռոբերթ Եսալեան, Լուսուիկ Դուրեան, Ռուբէն Վարդանեան, Գուրգէն Գաբրիէլեան, անցեալի ցաւով տառապող հայ ժողովրդի դէմ գործուած աղէտի դէմ արդար հասուցում պահանջող:

Սրտերում բռն դրած հին կարօտը նոր ներշնչանք է դառնում ու ելք է գտնում անկախ Հա-

յաստանի ազատութեան մէջ:

«Երազ տեսայ, ու երազում Վան էր ու Այգեստան,

.....

Հասակակից երեք աղջիկ քչփչում են

թաքուն:

Դալար-մալար երեք աղջիկ՝ երեք քոյրերի

պէս,

ես գլխի եմ ընկնում յանկարծ՝ տառա է,

մայրս է ու ես:

.....

Վանում կոխ է, հրդեհներ, գոռ ֆանֆան է

կանչում:

յոգնած ու հեգ երեք կանայք կռուին

հաց են տանում,

երեք կանայք գաղթի երթում հագիւ

բայլ են առնում,

երեսանի պատերի մօտ կանգ են

առնում կարծես:

Մի՛ հարցնեք, մենք ենք դարձեալ՝

տառա, մայրս ու ես»:

Սրվա Կապուտիկեանը ոչ միայն յիշում է այլ հենց ինքն է՝ Վանում հասակ նետող փոքրիկ աղջիկ, նորահարս, Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներին մասնակից, յետոյ գաղթական Երեւանի փողոցներում անտուն ու անօգնական: Կարելի է՝ ժողովրդիդ աղիտալի անցեալը ապրել ներկայի պէս առանց մաս կազմած լինելու դրան: Էլի Վիզելը ասում է. «Այո, կարելի է մեռնել Աշուիթում, Աշուիթից յետոյ»:

Յովիկ Հովէեանի բանաստեղծութիւնների մէկ ժողովածուն բացուում է «Անապատ»ով, ինքն էլ այնտեղ է, «Տեր-Ջօր կոչուած այգեստանում» մի փոշիացող ոսկրի կտոր քամու քմայքին անձնատուր հազարաւորների մէջ: Բայց աշխարհը լուռ է ու անտարբեր: Քամին է միայն՝ միակ վկայ:

«Կարաւանն է անցնում անբեռ,

Ոսկէ զանգը չի դողանջում,

Իմ նիշը լուռ քնած է դեռ

Մաշոյ ուղտի ծոյլ ականջում»:

Ռաֆայէլ Ղազանչեանը Եղեռնից վերապրած

իր հօր յուշերի հրատարակման է ձեռնարկում ու այդ առիթով այսպէս է գրում.- «Հնարաւոր է եղեոնի ականատես-վկաների հայեացքներում՝ չտեսնել կորուսեալ եզերքների չքնադ պատկերները, չզգալ այդ սերնդի մարդկանց տունդարձի յոյսն ու հաւատը: Այստեղ արդէն միանգամայն անհեթեթ է հնչում անցեալը «չփորփրելու» ումանց սնամէջ քարոզը»:

Մտայնութիւնը չէր կարող չփոխուել: Վերջապէս Ագրպէյճանցի թուրքի կատարած բարբարոսութիւնները արթնացրին նրա եղբօր՝ օսմանցի թուրքի ցեղասպան արարքների յիշողութիւնը: Վերջապէս գոյութիւն ունի հայ-թրքական յարաբերութիւնների հրատապ հարցը, կայ Սփիւռք-հայրենիք գրական կապը:

Յատկանշական է Աղասի Այվազեանի «Անտուն թուրքը»՝ անցեալի մէջ խարսխուած ու անցեալով պայմանաւորուող հայ-թուրք յարաբերութիւնները իրենց զաւեշտա-ողբերգական կաղապարով: Նորարար ձայն է Հենրիկ Էդոյեանի կոչ-գանգատը թուրք բանաստեղծներին ուղղուած, մի տեսակ մենախօսութիւն՝ թուրք մտաւորականի քնած խիղճը արթնացնելու ու նրան որպէս ազդեցիկ դերակատար այսօրուայ անլուծելի թնճուկի լուծման մասնակից դարձնելու:

Յաջող գործ է Դաւիթ Մուրատեանի «Հրա-ժեշտ» վիպակը, որի նիւթը 1950-ական թուականների կեանքն է Հայաստանում, բայց յիշողութեան թելը գալիս է հեռու անցեալից՝ խաւրբերդցի Գիսակեան ընտանիքի ողիսականը ջարդի ու աքսորի տարիներին եւ ապա շարունակուող աքսոր, հալածանք ու ստալինեան անիրաւութիւններ Խորհրդային Հայաստանում: Հայու պատմութիւն, «որ դուռը թակես սրա նմանը կամ սրանից տխուրը կ'իմանաս»: Որքան դիպուկ է Դաւիթ Մուրատեանը բնութագրում պատմական յիշողութեան փոխանցումը՝ «թէ ինչպէ՞ս են այլոց յուշերը յանկարծ քոնը դառնում: Աւելի ճիշդ, ո՛չ յանկարծ, այլ կամացուկ սերտ անելով կեանքիդ մէջ: Ոտքիդ կապած քաւ, թէ՞ լեռնագնացներին իրար միացնող հանգուցաւոր պարան, որից հրաժարուելու իրաւունք չունես: Երբեք քեզ չհանդիպած մարդիկ գալիս կանգնում են աչքիդ առջեւ եւ

նրանց ձայնն անգամ լսելի է դառնում քեզ: Առարկաներ, որ չես շօշափել, թուում են հագար անգամ տեսած: Դրուագներ, որոնց մասնակիցը չես եղել, վերապրում ես ականատեսի նման: Հեռացողները իրենց կեանքը մեզ են թողնում. սա է արծաթէ թելը»:

Խորհրդային տարիների զրկանքներն ու անիրաւութիւնները ապրած Հայաստանում ստեղծագործող արձակագիրը այսօր բնական մղումն ունի այդ ժամանակաշրջանի կեանքը վիպականացնելու, յաւերժութեան յանձնելու, իսկ այդ ժամանակաշրջանի հետ հիւսուած է դեռ աւելի հեռուններից եկող արծաթէ թելը: Ռուբէն Յովսէփեանի Լեւոն Պապը շատ բաներից է անցել այդ դժուար տարիներին: Նրա ընտանիքի պատմութիւնը վկան է վարչակարգի թելադրած կենսաձեւի, որի մէջ կտրուած է հնի, աւանդականի հետ կապը: Լեւոն Պապը ցաւով տեսնում է դա: Գաղթական ընկած, սովի ու ցրտի ճիրաններում իր բախտակիցների պէս մահն աչք առած մշեցի որբին հոգեորդի ընդունելով, փորձում է մի բան փրկել անցեալից, «Մշոյ դաշտում՝ ձիւնը հիմա կարմիր է»: Եւ այս պարզ արտայայտութիւնը շատ բան է խօսում: Անցեալի հետ կապը, պատմական յիշողութիւնը վիպակի մէջ իր leit-motive-ն է գտնում Լեւոն Պապի տենդագին պայքարում, փրկելու արհամարհուած ու անտեսուած որդան կարմիրը, իբրեւ խորհրդանիշ ոտնատակուած արժէքների:

Ահա այս գիծը, պատմական յիշողութեան տակաւ չմաշուող արծաթ թելը, որ շարունակում է Սփիւռքի ու Հայաստանի գրողների ու բանաստեղծների ստեղծագործութիւններում, որի ընդմիջից հայ սերունդները պիտի ճանաչեն իրենք իրենց, պիտի մղուեն մեր Դատի արդար լուծման պայքարին: Այդ պայքարի տաք քուրաներում է, որ պիտի կոփուի նոր հայը՝ մէկ ազգ ու մէկ հայրենիք գաղափարի դրօշը ձեռքին:

.....

1.- Տալանա Տէր-Յովհաննիսեան, About Time (New York: Ashot Press, 1987), "Diaspora" (Սփիւռք) բանաստեղծութիւնից, էջ 22:

2.- Լորն Օրփինգեան, Armenian-North American literature, A Critical Introduction: Genocide, Diaspora, and Symbols

(Lewiston, Queenston, Lampeter: The Edwin Mellen Press, 1990), էջ 60:

3.- Տալանա Տեր-Յովհաննիսեան, About Time, "Tryplich." բանաստեղծության երկրորդ բաժինը՝ վերնագրում "Why Sand Scorches Armenians" (Ինչո՞ւ է Ասազը Հայերին Այրում), էջ 14:

4.- Ալվին Ռոզենֆելդ, A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature, երկրորդ հրատ. (Բլումինգդեյլ եւ Ինդիանափոլիս, Ինդիանա համալսարանի հրատարակ. 1988), էջ 8:

5.- Մինաս Թեօլեօլեան, «Դար Մը Գրականություն» հատոր ք., երկրորդ հրատարակություն (Նիւ Եորք, Հայոց Առաջնորդարանի հրատ. 1977), էջ 46:

6.- Այս հաստատումը կատարում է Օշականը Սուրեն Պարթեւեանին նուիրում իր ուսումնասիրության մեկ ծանոթագրության մէջ, «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականության» եօթերորդ հատորում (էջ 353): Ուշադրության արժանի է այս տողերի համապարփակ վերլուծությունը Մարկ Նշանեանի «The Style of Violence» յօդուածում: Տես Armenian Review, 38-1 (Գարուն, 1985), էջ 6: Սահմանադրության սերունդ, ի հարկէ, նշանակում է 1850-ական թուականների արեւմտահայ մտաւորականությունը, որ Ազգային Սահմանադրություն կոչում ժամանակի համար արդիական ու յառաջադէմ կանոնագրությունը յօրինեց:

7.- Ծահան Ծահնուր, «Նահանջը Առանց Երգի», դ. տպագրություն (վէպը գրում է 1929-31) (Պէրյուք, Սեան հրատարակ. 1981), էջ 120:

8.- Վահէ Օշական, «Ահագանգ» (Ֆիլադելֆիա, 1980):

9.- Վահէ Օշական, «Թակարդին Շուրջ» (Նիւ Եորք, Ոսկետապ հրատ., 1988), «Օծում» վիպակ, էջ 39-142:

10.- Լատրենա Լանգլըր, Art from the Ashes, էջ 14:

11.- Նոյն տեղում:

12.- Գրիգոր Պըլտեան, «Վայրեր» (Փարիզ, 1983), էջ 149:

13.- Գրիգոր Պըլտեան, «Վայրեր», էջ 121:

14.- Agop Hacıyan, եւ Jean-Yves Soucy, A Summer Without Dawn (Առանց Արշալոյս Ամառը), ֆրանսերէնից անգլերէն թարգմանեցին Christina le Vernoy եւ Joyce Bailey tr. (Թորոնթօ, McClelland & Stewart հրատ., 2000), էջ 54:

15.- Յակոբ Կարապետ, «Անձանօթ Հոգիներ» (Պէրյուք, Տպարան Ատլաս, 1970), «Որեւէ Տեղից Մինչեւ Այստեղ» նորավէպից, էջ 15:

16.- G. Challiand, "Memory of My Memory" (Յիշողութեան յիշատակը) տես "Armenian Review," vol. 40, No. 1, Spring, 1987, էջ 6:

17.- Leonardo Alishan, "Deathtime" արձակ բանաստեղծություն. տես "Ararat," Summer 1982, էջ 65:

18.- Պօղոս Գիւրեղեան, «Merci beaucoup, ասպետական Ֆրանսա» (Երեւան, Նալիրի, 1998), «Հօրս Զութակը» պատկերից, էջ 163:

19.- Նոյն տեղում, «Կարաւանները Մնացորդաց» պատկերից, էջ 138:

20.- Տալանա Տեր-Յովհաննիսեանի "In my Dream" բանաստեղծությունից:

21.- «Դար մը գրականություն», Բ. Հատոր, էջ 540:

22.- Յակոբ Օշական, «Վկայություն մը» (Հալէպ, Նալիրի Հրատ., 1946), էջ 96:

23.- Վարանդ, «Ողջո՛յն քեզ, Նոր Դար», տես «Նոր Դար» ամսագիր, 1999, թիւ 2, էջ 232:

24.- Ազատ Մաթեան, «Ապրիլ 24, 1996», տես Raft, էջ 55-57, Վահէ Օշականի թարգմանութեամբ:

25.- Վեհանոյշ Թեքեան «Կապույտ Ապրիլ» (1965-69) ժողովածուից, «Իմ դիմանկարը» բանաստեղծություն: Տես «Դար Մը Գրականություն», Բ. հատոր, էջ 581-82:

26.- Դաւիթ Մուրադեան, «Հրաժեշտ», վիպակ «Գնացքներ եւ Կայարաններ» ժողովածուի մէջ (Երեւան, 2001), էջ 124:

27.- Սիլվա Կապուտիկեան, «Ցաւը նոյնպէս ծնում է ներումութիւն» յօդում. տես «Հայեացք Երեւանից», գ. տարի, թիւ 4 (25), Ապրիլ 2000, էջ 5:

28.- Ալլախոն գրականությունը Հայաստանում միանգամայն այլ իմաստ ունի քան այդ հասկացությունը Խորհրդային Միութեան Մոսկովեան հոսանքի մօտ: Եթէ Մոսկուայի դիսիդենթները հակադրում էին համայնավար վարչակարգին, հայ ալլախոն գրականությունը ազգային էր, արմատաւորում պատմութեան մէջ, կապակցում անցեալին, հայոց Ցեղասպանութեան թողած հետքերին ու աղօթած անարդարութեան՝ հողի ու կեանքի կորստին:

29.- Սիլվա Կապուտիկեան, «Էջեր Փակ Գորոցներից» (Երեւան, «Ապոլոն», 1997), «Հին Կարօտ», էջ 658:

30.- Alan L. Berger եւ Naomi Berger խմբագիրներ, Second Generation Voices, Reflections by Children of Holocaust Survivors and Perpetrators (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2001), էջ 1 (Introduction):

31.- Յովիկ Հովէեան, «Արեգակն Արդար» (Երեւան, «Նալիրի», 1997), «Անապոստ», էջ 3-4:

32.- Ռաֆայէլ Ղազանչեան, «Հայրական Զեռագիր» (Երեւան, 2003), էջ 3:

33.- Աղասի Ալվազեան, «Անտուն Թուրքը», Նոր Դար, թիւ 2 (1999): 58-60:

34.- Բանաստեղծության անգլերէն թարգմանությունը տես, Henrik Edoyan, "Hey, Turkish Poets," trans. Diana Der Hovanesian, RAFT 6 (1992): 11:

35.- «Հրաժեշտ», էջ 148:

36.- Նոյն տեղում, էջ 143:

37.- Ռուբէն Յովսէփեան, «Ես Զեր Յիշողութիւնն Եմ» ժողովածու, (Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2003), «Որդան Կարմիր» վիպակ, էջ 30: